

УДК [902:929](477)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-65-84>

**ETHNOANTHROPOLOGICAL RESEARCH IN UKRAINE
IN THE 60'S - 70'S OF THE XIX CENTURY**

**ЕТНОАНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ
У 60-Х – 70-Х РОКАХ XIX СТ.**

Олена Коломієць,

*кандидат педагогічних
наук, доцент кафедри
суспільних наук, інформаційної
та архівної справи*

E-mail:

kolomietselena1964@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0085-7605>

*Центральноукраїнський
національний технічний
університет, пр.-т
Університеський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006*

Olena Kolomiets,

*Ph.D. in Pedagogical sciences,
associate professor of the
department of public sciences,
information and archival affair*

E-mail:

kolomietselena1964@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0085-7605>

*Central-Ukrainian National
Technical University,
8, Universytetskyi Prospect,
Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

Оксана Головата,

*викладач кафедри історії,
археології, інформаційної та
архівної справи*

E-mail:

o.o.golovata@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2232-819X>

*Центральноукраїнський
національний технічний
університет*

Oksana Holovata,

*Lecturer of the department of
history, archeology, information
and archival affair*

E-mail:

o.o.golovata@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2232-819X>

*Central-Ukrainian National
Technical University,
8, Universytetskyi Prospect,*

пр. Університетський, 8 Кропивницький, Україна, 25006
м. Кропивницький, Україна,
25006

ABSTRACT

The beginning of the scientific and organizational formation of Ukrainian ethnic anthropology is associated with two important scientific and cultural events in the life of Ukrainian society in the second half of the 19th century: firstly, with the «Ethnographic and statistical expedition of the Imperial Russian Geographical Society to the West Russian Territory» 1869-1870 and, secondly, with the activities of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society in Kiev in 1873-1876. Pavlo Chubynskyi was the initiator, organizer and active participant of both events. Around him united associates – outstanding Ukrainian scientists, writers, public figures (V. Antonovich, M. Drahomanov, O. Rusov, N. Kostomarov, P. Zhitetskyi, F. Vovk, etc.) – “talented, honest, widely educated and people who are selflessly devoted to their land” (S. Rusova). The expedition and the activities of the Department became, according to S. Rusova, one of the «brightest pages in the history of the cultural development of Southern Russia». Their results significantly surpassed the tasks defined by the leadership of the Russian Geographical Society both in terms of the territories covered by the research, and in the volume and quality of the collected materials on Ukrainian ethnography, folklore studies, and anthropology. The Russian Academy of Sciences recognized P. Chubynskyi as the best ethnologist of that time, and the multivolume collection «Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory» – a world-class scientific work. Ethno-anthropological research within the framework of the Expedition and their processing by the efforts and funds of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society is an example of the first systematic scientific research on ethnic anthropology, which covered large territories of Ukraine and some

neighboring countries. Thus, we have every reason to associate the scientific and organizational principles of Ukrainian ethnoanthropology with these two scientific institutions – the Ethnographic and Statistical Expedition of 1869-1870 and the Southwestern Department of the Russian Geographical Society.

Key words: *Ukrainian ethnic anthropology, scientific and organizational formation, P. Chubynskyi, South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society, Ethnographic-statistical expedition of the Imperial Russian Geographical Society to the Western Russian Territory*

Постановка проблеми. Наука існує у двох вимірах – як організаційні форми і як теоретико-методологічні засади. Якщо хронологія становлення теорії й методології наукової дисципліни завжди може бути лише дуже й дуже відносною, то певні етапи науково-організаційного становлення, інституціалізації тієї чи іншої наукової дисципліни, зазвичай, датувати вдається досить точно. Історія, звісно, не зводиться до хронології, але дати для історика мають далеко не символічне значення, – особливо пов'язані з обставинами зародження певного явища, процесу.

Антропологи датують початок організаційного становлення своєї науки 7 липня 1859 року – заснуванням Паризького Антропологічного товариства (Волков, 1914:1). В історії ж української етнічної антропології, на нашу думку, таким початком можна вважати проведення комплексної «Етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (далі – ЕСЕ ЗРК, Експедиція) у 1869-1872 рр. і діяльність у Києві в 1873-1876 рр. Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства (далі – ПЗВ ІРГТ, Відділ). Тобто розвиток української етнічної антропології налічує вже півтора століття. Однак, попри такий тривалий проміжок часу і досить значні здобутки, – і сьогодні ця наукова дисципліна в Україні перебуває у дивному стані буття-небуття, оскільки не має власних наукових інституцій.

Це, зокрема, визначає наш інтерес до обставин науково-організаційного розвитку української етнічної антропології і, безумовно, зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок науково-організаційного розвитку української етнічної антропології датується двома такими важливими подіями в житті українського суспільства другої половини ХІХ ст., як «Етнографічно-статистична експедиція Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» 1869 –1870 років та відкриття 1873 року у Києві Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного товариства. І експедиція, і діяльність Відділу були тісно пов'язані з ім'ям Павла Чубинського. Він очолював експедицію 1869-1870 рр., а щодо Відділу, то за свідченням Ф. Вовка, як ініціатива, так і «честь доведення до щасливого закінчення» справи його організації належали, «безсумнівно і безроздільно П.П. Чубинському. ... Керівне ядро Відділу склали члени Київської Громади» (Волков, 1914:46 – 47). За спогадами Ф. Вовка, відкриття Відділу мало для «Громади» величезне значення. Воно, за словами вченого, «легалізувало по крайній мірі більше половини того, що ми робили досі в якості вимушено “таємного співтовариства” ... За виключенням збирання коштів для видань і зносин з іногородніми членами та союзниками, та до деякого ступеню обговорення різних більш чи менш теоретичних питань українського руху і загальної політики, незручного у публічних зібраннях, більша частина діяльності нашої «Громади» зводилася до чисто наукових та науково-видавничих справ, ховатися з якими було, хоч і смішно, [та] на нещастя, необхідно. Відкриття ж Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства розв'язувало нам руки і давало нам можливість значно розвинути наші вимушено дуже скромні починання в області українознавства, збільшити наші видавничі кошти, залучити до роботи значно більше коло діячів і користуватися сприяттям багатьох вчених і адміністративних

установ, з якими досі ми могли зноситися тільки як окремі особи» (Волков, 1914:46-47).

Обставини організації експедиції та діяльності Відділу досить добре висвітлені у публікаціях як сучасників, так і дослідників пізнішого часу (Вовк, 1994; Грушевський, 1991; Волков, 1914; Волков, 1913; Пыпин, 1891; Сумцов, 1914; русова, 1913; Чубинський, 1875; Чубинская, 1965; Антепович, 1876; Дорошенко, 1923; Миллер, 2000; Любченко, 2021 та ін.).

У діяльності Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства спеціального етноантропологічного напрямку досліджень не було, але у нас є всі підстави пов'язувати організаційні початки української етноантропології саме з цією установою. На кошти Відділу і за участю багатьох відданих справі талановитих його співробітників – В. Антоновича, М. Костомарова, Ф. Вовка, О. Русова та ін. – були підготовлені «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» П. Чубинського, – «грандіозний», за оцінками сучасників (Пыпин, 1891), збірник матеріалів з української етнографії, фольклористики, антропології, за який російська Академія наук визнала автора кращим тогочасним народознавцем. Знаком високої оцінки праці П. Чубинського була золота медаль рГТ за експедицію і зібрані матеріали з таким написом: «Праці» є вельми важливим набутком науки за своїм обсягом і змістом» (Сумцов, 1914:2). 1879 року російська Академія наук нагородила П. Чубинського Уваровською премією, «взявши до уваги ґрунтовний і доброзичливий відгук О.М. Веселовського: «За багатством етнографічних даних є тільки дві праці, з якими можна порівняти «Праці» П. Чубинського, – «Lud» Кольберга і «Biblioteca delle tradizioni popolari siciliani» Пітре» (Сумцов, 1914: 3).

Ф. Вовк у статті «Антропологічні особливості українського народу», вміщеній у другому томі енциклопедичного довідника з українознавства «Український народ в його минулому та сьогоденні» (1916 р.) (Вовк, 1994),

аналізуючи сучасний йому період (1860-і – 1910-і рр.) становлення і розвитку етноантропології, відносить 1860-і – 1870-і роки до «передісторії» антропологічного вивчення українців. На думку вченого, антропологічні дослідження за часів, передуючих ЕСЕ ЗРК, «були ще такі незначні (виміряно було всього біля трьох десятків українських черепів), що П.П. Чубінський, який теж на початку 60-х років зробив спробу фізичної характеристики українців, за них навіть і не згадав) (Вовк,1994:8). Зазначимо, що тут очевидна помилка Ф. Вовка щодо дати. На початку 60-х рр. ХІХ ст., приблизно 1862 року, з'явилися лише плани комплексної «статистично-етнографічної» експедиції (Волков,1914:45). Експедиція ж працювала впродовж 1869 – 1872 рр.

Ф. Вовк високо оцінював зроблене П. Чубинським, називав своїм першим учителем і зберігав «найсердечнішу вдячність за його поради і вказівки, які багато стали в пригоді згодом» (Волков,1914: 59).

Друга половина ХІХ ст. – перші два десятиліття ХХ ст. в українській етнічній антропології – це час насамперед накопичення фактичного матеріалу, організації наукових установ, формування теоретико-методологічних основ нової науки. Спроби осмислення, зокрема, науково-організаційних засад цієї наукової дисципліни з'являться пізніше, в контексті самостійного розвитку в Україні етнології в цілому, і етноантропології зокрема. Насамперед це публікації В. Горленка, В. Наулка, С. Сегеди, О. Франко, А. Франка та ін. (Наулко, 1996; Сегеда, 1990; Сегеда, 1994; Франко, Франко, 1990).

Сучасні автори «наголошується на важливості вивчення «мікроісторії» (М. Ігнатенко, 2016).

Мета статті. Метою статті є виокремлення періоду 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. як початкового етапу науково-організаційного становлення української етноантропології.

Виклад основного матеріалу. Етнічна антропологія у другій половині ХІХ ст. робила тільки перші кроки. В Україні

в той час етноантропологічні дослідження – це майже випадкові, поодинокі «досліди» 1870 – 1890-х рр. (і то, зазвичай – не українських дослідників). Ф. Вовк пізніше, вказуючи на «кілька промірів Вейсбаха», «невеличку працю Проценка про 70 українських черепів» та «значно важливіші досліди Майєра та Коперницького», на дослідження Еркерта, Емме, Дібольда, Ікова, Попова, Гільченка, Талько-Гринцевича, Краснова, Петрова, Магеровського – підкреслить: «Далеко не всіма цими працями можна тепер (на початку ХХ ст. – О.Г.) користатись, тому що вони базовані на промірах інструментами иноді дуже неточними, а до того автори вживали часом дуже довільних метод, що робили неможливими які-будь порівняння, а тим самим і висновки» (Вовк, 1996: 8-10).

Тим часом, наприкінці 60-х – в середині 70-х рр. ХІХ ст., маємо приклад першої спроби систематичного етноантропологічного дослідження досить значної території України. Йдеться про «Етнографічно-статистичну експедицію російського географічного товариства в Західно-Руський край».

У складі «Етнографічно-статистичної експедиції Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» під керівництвом П. Чубинського, яка діяла у 1869 – 1870 рр., брали участь І. Чередниченко, В. Кравцов, П. Раєвський, Б. Ілляшевич, К. Кардаш. Намір П. Чубинського перетворити експедицію на всеукраїнську не було здійснено, але район досліджень завдяки енергії керівника значно розширився, включивши частини інших губерній, населених «українським племенем», – Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької та Бесарабської. У підсумку впродовж двох років експедиція дослідила Київську, Волинську, Подільську губернії (разом – 36 повітів Правобережної України), частини Полтавської (2 повіти), Мінської (2 повіти), Гродненської (4 повіти), Люблінської і Седлецької губерній (разом – 9 повітів) та Бессарабію (1 повіт).

Для визначення «місцевості, населеної південнорусами» (термін, що його П. Чубинським вважає «правильнішим», в порівнянні з «малорусами») дослідник звернувся до опублікованих на той час в російській та Австро-Угорській імперіях матеріалів. Це стаття «Малоруси» у «Географо-статистичному словникові російської імперії» П. Семенова, «Дослідження про мову південноруську та її говірки» Я. Головацького, «Збірник пам'яток народної творчості у Північно-Західному краї» П. Гільтебрандта, матеріали часопису «Основа» (а саме стаття Н. Левченка «Місцеві назви русинів» у січневій книжці за 1861 рік та стаття, автор якої заховався за ініціалами І.М. (И.М.), та стаття «Короткий географічний огляд краю, населеного південноруським народом», опублікована у травневому числі за той же 1861 рік), а також періодичне видання «Статистический Временник российской империи» за 1866 рік (Труды, 1877:342). Області, заселені «південноруським» населенням. У росії це губернії Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська (за винятком повітів: Сурозького, Мглинського, Стародубського, Новозибківського), Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (до Перекопського перешийку); повіти Кобринський, Брестський, майже весь Пружанський, «південний кут» Слонімського, частина Більського, «південна смуга» Білостоцького – Гродненської губернії; Пінський і частина Мозирського – Мінської губернії; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Старооскольський, Путивльський, більша частина Новооскольського і «наполовину» Рильський – Курської губернії; Бірюченський, Коротоянський, Острогоський, Павлівський, «майже весь» Валуйський «і 1/3» Богучарського – Воронізької губернії; Хотинський – Бесарабської області; східна половина Люблінської губернії, південно-східна половина Седлецької губернії, вся Земля Чорноморських Козаків. У Австро-Угорщині, в Галичині – це округи Чортківська, Тарнопольська, Золочівська, Жовківська, «1/3» Буковини, Коломийська,

Станіславська, Бережанська, Львівська, Стрийська, Самбірська, Перемишльська, Сяноцька та «південно-східний кут» Сандецького; в Угорщині власне – комітати: Мармароський, Берегський, Угочський, Унгарський і більша частина Сукмарського, Саболчського і Землинського, частина Шариського. «Спорадично», за висловом П. Чубинського, населення, що говорить «південноруською» мовою, розселене у Землі Війська Донського, – переважно в округах Міусській і Донецькій, в губерніях Саратовській, Оренбурзькій, Астраханській та інших, і в турецькій області Добруджа.

Площу всієї території, заселеної «південноруським» народом, «в точності визначити неможливо, але приблизно вона складає понад 13500 квадратних миль. Вся маса населення, що говорить на цьому просторі південноруською мовою, досягає 20 млн. осіб обох статей, що складає близько 80% всього населення» (Труди, 1877: 454).

П. Чубинським були проведені антропометричні дослідження, які стали першою спробою фізичної характеристики українців. Досі зберігають наукове значення його спостереження над пігментацією та виділення расових (антропологічних) областей української етнічної території. Ці матеріали містяться у частині 3-й VII тому «Праць» (СПб., 1877), яка називається «Малоруси Південно-Західного краю» і має такі відділи: а) Коротка характеристика малорусів (с. 342–360); б) Статистичні дані про малорусів Південно-Західного краю (с. 360–374); в) Житла, знаряддя, начиння, одяг, їжа малорусів (с. 375–412); г) Наріччя, піднаріччя і говірки Південної росії у зв'язку з наріччям Галичини (с. 412–453); д) Статистичні дані про економічне становище селян (с. 453–513). Сторінки 342–345 містять антропологічну характеристику «малорусів»; с. 357–359 – характеристика трьох типів (в «смугах») українського населення.

Для збирання антропологічних даних рекрутським дільницям («присутствіям») були розіслані «таблиці». Від дев'яти дільниць було отримано дані про 1 355 осіб (більшість

мали вік 21 рік; П. Чубинський спеціально зазначає, що це молоді люди, які «продовжують рости»). «Висновки з цих даних ми приводимо як характеристику малоруського типу» (Труды, 1877:342).

«Таблиці» П. Чубинського містять антропометричну програму з вісімнадцяти позицій, що включає визначення зросту (малий – 2 аршини і 4 вершки – 2 аршини і 5 вершків; середній – 2а.5в. – 2а.6в.; високий – 2а.6в. – 2а.8в.; дуже високий – 2а.8в. – 2а.12 в.), кольору шкіри (особливо білий, смаглявий, помірно-білий), форми голови (із сплюснутими від тім'я до шиї; із сплюснутими від лица до потилиці; із сплюснутими з боків; без помітної сплюснутості), кольору волосся (чорний, темнорусявий, світлорусявий, рудий), форми брів і зростання їх (з прямими бровами; дугою; із бровами, що зрослися; із бровами, що не зрослися), зовнішнього вигляду очей (відкриті; опуклі; запалі), кольору очей (чорні; карі; блакитні; сірі), величини рота (широкий; вузький; помірний), форми щелеп (правильна; верхня видається вперед; нижня видається вперед), форми носа (прямий, горбатий, увігнутий), ширини носа (широкий, вузький, помірний), ширини плечей (широкі, вузькі, середні), висоти грудей (випуклі, правильні, впалі), ширини грудей (широкі, вузькі, помірні), довжини рук (довгі, короткі, помірні), довжина ніг (довгі, короткі, помірні), характер ходи (прямо; похитується з боку в бік, нахилиється вперед), швидкість ходи (швидка; повільна; помірна).

«Топографічні умови і історія» – ось чинники, які, на думку дослідника, сформували три типи «південноруського» населення: український, поліський і подільсько-галицький. «Типи ці відрізняються і фізичними властивостями, і мовою, і побутовими обставинами» (Труды, 1877: 358).

«Поліщуки займають Полісся Київської і Волинської губерній – край лісів і боліт – і Підляшшя, тобто частину Седлецької і Гродненської губерній. До подільсько-галицького типу слід віднести жителів західної Волині і Галичини, – це піднята, більше гірська смуга; вони населяють повіти:

Кам'янецький, Ужицький, Проскурівський, частини: Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського і Володимир-Волинського повітів і Холмську русь. А жителі іншої, більшої частини Київської, середньої частини Волинської і південно-східної Подільської губернії належать до українського типу» (Труды, 1877: 357 – 358).

Антропологічні особливості трьох типів «південнорусів»: «Українці – високого зросту, подоляни – середнього, поліщуки – відносно низького зросту. Українці переважно «сильні брюнети», між поліщуками порівняно багато блондинів» (Труды, 1877:358).

Вказавши на відмінності у матеріальній і духовній культурі, побуті, мові, П. Чубинський в кінці своєї «Короткої характеристики малорусів» наголошує: «Незважаючи на особливості, всі три вказані типи малоруського населення Південно-Західного краю мають з усіма іншими малорусами однаковий світогляд, обряди, звичаї, пам'ятки народної творчості, корінні властивості мови та інше» (Труды, 1877: 359).

Третина із обслідуваних обміряних за цією програмою рекрутів – малого зросту (2 арш.4 верш. – 2 арш. 5 верш., тобто 160-164 см), третина – середнього (2арш. 5верш. – 2 арш.6 верш.), і третина – високого (вище від 2арш.6верш.). Дослідник зазначає, що серед обміряних не було жителів поліських повітів. Взявши до уваги дані рекрутських наборів 1863, 1865 – 1867 р.р., опубліковані у «Військовому огляді Київського Військового округу», П. Чубинський підсумовує: разом з поліщуками «кількість осіб високого зросту буде менша, але взагалі малорослі, тобто до 2 арш. 5 верш., складають все-таки не більше третини, а особи середнього і високого зросту складають останні 2/3». Отже, «малороси» – народ взагалі-то рослий (Труды, 1877: 342).

Щодо пігментації (як ми пам'ятаємо, – «зберігають наукове значення досі спостереження П. Чубинського над пігментацією»): більше двох третин (68,70%) обслідуваних

мають «помірно-білий» колір шкіри, майже дві третини (58,52%) – «темно-русяве» волосся, половина (49,9%) – «сірі» очі (Труди, 1877:343). Вчений зазначає: «Виявляється, що між малоросами переважають брюнети. Так, світловолосих між ними всього 28,18%, тобто менше третини, і в тому числі з рудим волоссям менше 4%. Інші (майже 72%) – з темнорусявим чи чорним волоссям, причому переважає темнорусяве волосся, так що майже 59% населення має темнорусяве волосся.

Точно так блакитні очі зустрічаються у малоросів досить рідко: блакитнооких всього 17,56; у найбільшій частині сірі очі, так що майже ½ населення з темносірим очима. Карі і чорні очі майже у 1/3 населення.

На вигляд малороси красиві. Обличчя чоловіків мужні і вони взагалі здаються старшими свого віку. У поняття краси у малоросів входять неодмінно карі очі і чорні брови» (Труди, 1877: 344 – 345).

Цікаві міркування П. Чубинського щодо етногенетичних зв'язків населення «Південно-Західного краю» (особливо в порівнянні з етоногенезом «великоросів»): «Між малоросами часто зустрічаються типи зовсім татарські, і в той же час у кримських татарів можна нерідко зустріти типові малоруські обличчя; трапляються також обличчя, що нагадують кавказьких горян.

Взагалі малоруський тип містить східну домішку. І це дивно. Не кажучи вже про кочуючі народи княжого періоду – печенігів, хозарів та ін., які могли хоча б частково осідати в краю, – тут на Україні поселилися торки, берендеї і чорні клобуки. Потім постійні набіги татарів, захоплення жінок в полон не могли не впливати як на татарський, так і на малоруський типи. Крім цього східного елемента, в часи козацтва повинен був мати хоча б якийсь вплив південнослов'янський і румунський елементи, що /притікали/ в козацьку Україну, а особливо в Запорізьку Січ. Таким чином, малороси не обійшлися без схрещування з східними

елементами: татарським і тюркським, подібно до того, як великороси є результатом схрещування руського елемента з фінським» (Труды, 1877: 345).

Антропологічні студії українців, розпочаті «Етнографічно-статистичною експедицією в Західно-Руський край», продовжив Ф. Вовк. Він, як вже було зазначено вище, високо оцінював доробок П. Чубинського, однак і підходив критично до методики антропологічних досліджень останнього. Зокрема, вчений звертає увагу на те, що «Чубинський обмежився тільки помітками рекрутських установ за вказаною від нього програмою, а тому результати, що їх він одержав, крім хіба тільки барви волосся, не мають жодного антропологічного значіння» (Вовк, 1994:8). Зазначимо, що наведену тут оцінку антропологічних досліджень П. Чубинського не слід розуміти так, що результати, отримані П. Чубинським, не мають жодного наукового значення. На думку відомого сучасного антрополога С. Сегеди, справа дещо в іншому: методика, застосована П. Чубинським, давала «збірний» результат і дані, отримані таким шляхом, не могли бути використані для констатації локальних відмінностей (Сегеда, 2001:32). А саме таке завдання ставив перед сучасною йому (початку ХХ ст.) етноантропологічною наукою Ф. Вовк.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дві важливі наукові і культурні події в житті України другої половини ХІХ ст. – «Етнографічно-статистична експедиція Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» 1869 – 1870 років, і діяльність Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного товариства у Києві у 1873 – 1876 рр. позначають початок відліку часу науково-організаційного становлення української етнічної антропології.

Етноантропологічні дослідження в рамках Експедиції, згодом їх опрацювання і публікація матеріалів (щоправда, далеко не у повному обсязі) зусиллями Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства

є прикладом перших систематичних наукових студій з етнічної антропології, якими були охоплені значні терени України і деяких сусідніх країн.

Попри цілком зрозумілі недоліки, які пояснюються насамперед початковим періодом розвитку у світі самої антропологічної науки, результати етноантропологічних студій на теренах України у 1860-х – 1870-х роках, здійснених зусиллями учасників Експедиції і Південно-західного відділу і досі залишаються не тільки цікавими в контексті історії української етноантропології, але й мають наукове значення для сучасних етноантропологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антепович А.Д. Отчет о деятельности Юго-Западного отделения Императорского русского географического общества за 1875 г. К., 1876. [Электронный ресурс] <https://lib.rgo.ru/reader/flipping/Resource-594/RuPRLIB12047795/index.html>
2. Вовк Ф. Студії з української антропології та етнографії. К., 1996.
3. Вовк Ф.К. Антропологічні особливості українського народу. К.: Фотовідеосервіс, 1994. 96 с.
4. Волков Ф. П.П. Чубинский: отрывок из личных воспоминаний. *Украинская жизнь*. 1914. № 1. С. 43-60.
5. Волков Ф.К. Новейшие направления в антропологических науках и ближайшие задачи антропологии в России / Ф.К. Волков. Ежегодник РАОПУ. Т. 4. СПб., 1913. С. 1-8.
6. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии (кон. XVIII - перв. пол. XIX вв.). К., 1988.
7. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1991. С.332-333.
8. Дорошенко Д. Огляд української історіографії [Електронна копія] / Д. Дорошенко. Електрон. текст. дані (1 файл : 362 Мб). Прага : Наклад укр. ун-ту в Празі, 1923 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). Бібліогр. в підрядк. прим. та в тексті.

9. Ігнатенко М. Особливості джерельної та історіографічної бази з історії розвитку краєзнавства на Чернігівщині у 40 – 80-х рр. XX ст. «*Society. Document. Communication*». «Соціум. Документ. Комунікація». 2016, №1. С. 138-149 Retrieved із <https://sdc-journal.com/index.php/journal/article/view/131>

10. Любченко В.Б. Російського Географічного товариства Південно-західний відділ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rosijskoheo_viddilennia (останній перегляд: 26.05.2021).

11. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). М., 2000.

12. Наулко В. Видатний етнограф та антрополог. *Історичний календар* '97. К., 1996. С.83-84.

13. Пыпин А.Н. История русской этнографии. Т. 1-4. Т. 3. Этнография малорусская / [Соч.] А.Н. Пыпина. СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. VIII, 425 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10078361>

14. Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества. *Украинская жизнь*. 1913. №11. С. 28-40.

15. Сегеда С.П. Антропологічна спадщина Ф. Вовка у світлі сучасних наукових даних. *Вовк Ф. К. Антропологічні особливості українського народу*. К., 1994. С.55-73.

16. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. К.: Видавництво ім.О.Теліги, 2001.

17. Сегеда С.П. Антропологічні погляди Ф. Вовка і сучасна наука. *Наука і суспільство*. 1990. № 3. С.29-32.

18. Сумцов Н.Ф. Памяти П.П. Чубинского. *Украинская жизнь*. 1914. №3. С.1-3.

19. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной русским географическим обществом : Юго-зап. отдел: Материалы и исслед., собр. д. чл. П.П. Чубинским. Т. 1-7. Санкт-Петербург, 1872-1878. Т.1, 2, 6 и 7 изд. под наблюдением П.А. Гальтебрандта; т. 3 - 5: под

наблюдением Н.И. Костомарова (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=3199>

20. Франко А. Д. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк / А. Д. Франко, О. Е. Франко. *Советская этнография*. М., 1990. № 1. С.86–95.

21. Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского. *Изв. Всесоюзн. Географического общества*. Т. 97. Вып. 1. 1965. С. 39 - 45.

22. Чубинский П.П. Отчет о деятельности Юго-Западного отдела Имп. русского географического общества за 1874 год / Сост. правителем дел П.П. Чубинским. Тип. М.П. Фрица, 1875. 43 с. Киев, 1875-1876. URL: <https://www.prlib.ru/item/799288>

REFERENCES

1. Antepovych, A.D. (1876). Otchet o deyatel'nosti Yugo-Zapadnoho otdelenyya Ymperatorskoho Russkoho heohrafycheskoho obshchestva za1875 h. [Report on the activities of the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographical Society for 1875]. Retrieved from <https://lib.rgo.ru/reader/flipping/Resource-594/RuPRLIB12047795/index.html> [in Ukrainian].

2. Vovk, F. (1996). Studiyyi z ukrayins'koyi antropolohiyi ta etnohrafiyi. [Studies in Ukrainian anthropology and ethnography]. Kyiv [in Ukrainian].

3. Vovk, F.K. (1994) Antropolohichni osoblyvosti ukrayins'koho narodu [Anthropological features of the Ukrainian people]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Volkov, F. (1914). P.P. Chubynskyy: otryvok yz lychnykh vospomynanyy [P.P. Chubinsky: an excerpt from personal memoirs]. *Ukraynskaya zhyzn' - Ukrainian life*. 1, 43-60. Kyiv [in Ukrainian].

5. Volkov, F.K. (1913). Noveyshye napravlenyya v antropolohycheskykh naukakh y blyzhayshye zadachy antropolohyy v Rossyy [The latest trends in anthropological sciences and the immediate tasks of anthropology in Russia]. *Ezhehodnyk RAOPU - Yearbook RAOPU*. Т. 4, 1 – 8. SPb. [in Russian].

6. Horlenko, V.F. (1988). Stanovlenye ukraynskoy etnohrafii (kon. XVIII - perv. pol. XIX vv.) [Formation of Ukrainian ethnography (end of XVIII - first half of XIX centuries)]. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Hrushevskyy, M. (1991). Ocherk ystoryy ukraynskoho naroda. [Essay on the history of the Ukrainian people]. Kyiv [in Ukrainian].

8. Doroshenko, D. (2017). Ohlyad ukrayins'koyi istoriohrafiiyi [Elektronna kopiya] / D. Doroshenko. Elektron. tekst. dani (1 fayl: 362 Mb). Praha: Naklad ukr. un-tu v Prazi, 1923. (Kyiv: NBU im. Yaroslava Mudroho. [A look at Ukrainian historiography]. Kyiv [in Ukrainian].

9. Lyubchenko, V.B. Rosiys'koho Heohrafichnoho tovarystva Pivdenno-zakhidnyy viddil [of the Russian Geographical Partnership]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Rosijskoho_heo_viddilennia [in Ukrainian].

10. Myller, A.Y. (2000). «Ukraynskyy vopros» v polytyke vlastey y russkom obshchestvennom mnenyy (vtoraya polovyna XIX v.) [Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the 19th century)]. [in Russian].

11. Naulko, V. (1996). Vydanyy etnohraf ta antropoloh. [An outstanding ethnographer and anthropologist] *Istorychnyy kalendar '97*. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Pypin, A.N. (1891). Ystoryya russkoy etnohrafyy [History of ethnography] Typ. M.M. Stasyulevycha. SPb. [in Russian].

13. Rusova, S.(1913). K 40-letnemu yubyleyu Yuho-zapadnoho Otdela Ymperatorskoho Heohrafycheskoho Obshchestva [To the 40th anniversary of the Southwestern Department of the Imperial Geographical Society]. *Ukraynskaya zhyzn' - Ukrainian life* .11, 28-40. [in Ukrainian].

14. Seheda, S.P. (1994). Antropolohichna spadshchyna F. Vovka u svitli suchasnykh naukovykh danykh [Anthropological heritage of F. Vovk in the light of modern scientific data]. Vovk F. Antropolohichni osoblyvosti ukrayins'koho narodu. Kyiv, [in Ukrainian].

15. Sehed, S.P. (2001). Antropolohichnyy sklad ukrayins'koho narodu. Ethnogenetychnyy aspekt [Anthropological composition of the Ukrainian people. Ethnogenetic aspect]. Kyiv: Vydavnytstvo im. O.Telihiy. [in Ukrainian].

16. Sehed, S. (1990) Antropolohichni pohlyady F. Vovka i suchasna nauka.[Anthropological look F. Vovka and modern science.] *Nauka i suspil'stvo - Science and Suspilstvo*. 3, 29-32 Kyiv [in Ukrainian].

17. N. F Pamyaty (1914). P.P. Chubynskoho. [In memory of P.P. Chubinsky.] *Ukraynskaya zhyzn'- Ukrainian life* 3, 1-3[in Ukrainian].

18. Trudy Этнографическо-статистической экспедиции в Запдно-русском крае, снаряженной Русским географическим обществом : Юго-зап. отд.: Материалы исследования, собр. д. чл. P.P. Chubynskym. Т. 1-7. Санкт-Петербург, 1872-1878. Т.1, 2, 6 и 7 изд. под наблюдением P.A. Hal'tebrandta; т. 3 - 5: под наблюдением N.Y. Kostomarova (Kyiv: NBU im. Yaroslava Mudroho. Retrieved from <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=3199> [in Russian].

19. Franko, A.D. (1990). Fedor Kondrat'evych Vovk (Volkov). Biographical sketch. [Fedor Kondratievich Vovk (Volkov). Biographical sketch.] *Sovetskaya etnografiya - Soviet ethnography*. 1. 86-95. [in Russian].

20. Chubynskaya, E. P. (1965). Pamyaty P. P. Chubynskoho.[In memory of P.P. Chubinsky] *Yzv. Vsesoyuzn. Geograficheskogo obshchestva*. (Vols. 97. Vyp. 1). (pp. 39 – 45). [in Ukrainian].

21. Chubynskyy, P.P. Otchet o deyatelnosti Yugo-Zapadnogo otdela Ymp. Russkogo geografiyeskogo obshchestva za 1874 god / Sost. pravitelem del P.P. Chubynskym. Typ. M.P. Frytza, 1875. 43 s. Kyev, 1875-1876. [Report on the activities of the Southwestern Department of the Imp. Russian Geographical Society for 1874]. Retrieved from <https://www.prlib.ru/item/799288> Kyiv. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Початок науково-організаційного становлення української етнічної антропології пов'язаний з двома важливими науковими і культурними подіями в житті українського суспільства другої половини XIX ст.: по-перше, з «Етнографічно-статистичною експедицією Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край» 1869 – 1870 років, і, по-друге, – з діяльністю Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного товариства у Києві у 1873 – 1876 рр. Ініціатором, організатором і активним учасником обох подій був Павло Чубинський. Навколо нього об'єдналися соратники – видатні українські вчені, літератори, громадські діячі (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, М. Костомаров, П. Житецький, Ф. Вовк та ін.) – «талановиті, чесні, широко освічені і безмежно віддані своєму краю діячі» (С. Русова).

Експедиція і діяльність Відділу стали за словами С. Русової одними «з найяскравіших сторінок в історії культурного розвитку Південної русі». Їх результати значно перевершили завдання, визначені керівництвом російського Географічного товариства як за охопленими дослідженнями територіями, так і за обсягом і якістю зібраних матеріалів з української етнографії, фольклористики, антропології російська Академія наук визнала П. Чубинського кращим тогочасним народознавцем, а багатотомний збірник «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» – науковою працею світового рівня.

Етноантропологічні дослідження в рамках Експедиції і їх опрацювання зусиллями і коштом Південно-західного відділу Імператорського російського Географічного Товариства – це приклад перших систематичних наукових студій з етнічної антропології, якими були охоплені значні терени України і деяких сусідніх країн. Таким чином, ми маємо всі підстави пов'язувати науково-організаційні початки української

етноантропології саме з цими двома науковими інституціями – Етнографічно-статистичною експедицією 1869 – 1870 років та Південно-західного відділу російського Географічного товариства.

Ключові слова: *українська етнічна антропологія, науково-організаційне становлення, П. Чубинський, Південно-західний відділ Імператорського російського Географічного Товариства, Етнографічно-статистична експедиція Імператорського російського географічного товариства в Західно-Руський край.*